

TÁRKÁNYI SÁNDOR

DLA értekezés tézisei

AZ IN MEMORIAM KIÁLLÍTÁSA

A helyi közösségi emlékezet (re)konstrukciója

Témavezető

BACHMAN ZOLTÁN DLA

egyetemi tanár

Pécsi Tudományegyetem PMMIK, Breuer Marcell Doktori Iskola

Pécs, 2015

A téma felvetése

A műemlékekben gazdag Sopron történeti belvárosában két középkori, látogatható zsinagóga található. A Papréten lévő, 1891-ben épült ortodox zsinagóga azonban használaton kívül áll. A zsinagóga gettószerűen elfalazott nyílásai, a homlokzaton az 1640 mártírra emlékező fekete márványtábla és a közelben felállított holokauszt emlékmű egy valaha itt élt, prosperáló zsidó közösség szívszorító mementói.

De kik voltak ők, hol és hogyan éltek, mivel foglalkoztak, miért fosztották meg őket állampolgári jogaiktól, mindenüktől, majd végül az élettől is? Miért? Kik voltak a túlélők, és ők hogyan menekültek meg? Mi az ő történetük, és nagyapáink nemzedékéből, a városban emlékeznek-e még rájuk?

A doktori kutatás célja

Kutatásom célja az 1944. előtti soproni zsidó közösségek (a status quo ante és az ortodox hitközség), illetve tagjaik tárgyi és írásos, valamint képi és épített emlékeinek a feltárása, felkutatása, történeteik és életük megismerése, rekonstruálása. 1944 májusában, Sopronban 159 zsidó üzletet vettek zár alá, és 199 zsidó házat „nacionalizáltak”. Ebből 77 üzlet és 37 ház volt a Várkerületen, Sopron kereskedő utcáján. Milyen destruktív folyamatok következménye volt a zsidó vagyon állami eszközökkel való elkobzása, a zsidó családok deportálása?

A kutatás módszertana

A helytörténeti kutatás a helyi, Soproni Zsidó Hitközség 1944. utáni iratanyagának digitalizálásával kezdődött 2011-ben, majd ezt követte a várkerületi épületek 1944. előtti, több mint 150 db építési engedélyeinek, terveinek digitalizálása a Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltárában. A Soproni Múzeum és a Forster Központ Fotótárában is több tucat, 1944. előtti épület- és utcafotót találtam. A korabeli katalógusok, könyvek, kiadványok, újságok számos reklámhirdetést, leírást, ismertetőt tartalmaztak a zsidó vállalkozásokról.

2013 tavaszától egy éven át a soproni túlélők és leszármazottaik után „nyomoztam” itthon és a határainkon túl, hogy családi fotókat, korabeli dokumentumokat bocsássonak rendelkezésemre a már készülő kiállításához. Külföldi múzeumoktól is számos fotót, dokumentumot kaptam, továbbá helyi képeslap- és aprónyomtatványgyűjtők is segítettek munkámat. Az interneten, helyi régiségkereskedőktől több korabeli könyvet, kiadványt, illetve aprónyomtatványt vásároltam.

A mestermunka felépítése

A Holokauszt 70. évfordulója alkalmából kiírt „Civil Alap 2014” soproni pályázatának összeállítójaként, kurátoraként (a Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltárával és a Soproni Múzeummal együttműködve) egy 12 pontból álló tervezetet állítottunk össze, melynek indító programja az *Elfeledett soproniak – Arcok, sorsok, áldozatok* című tárlat lett.

Célom az volt, hogy egy olyan *kiállítás* jöjjön létre, amely nem a végső kirekesztésre, a holokauszt borzalmaira koncentrál, hanem bemutatja, elbeszéli a soproni zsidó közösség több mint 700 éves, zaklatott történetét, és megismerteti a város lakóit azokkal a családokkal, személyekkel, akik a ma is álló házakban éltek, dolgoztak, alkottak.

A *kiállítás forgatókönyvét* úgy alkottam meg, hogy az három kiállítási helyszínnel és négy, elkülöníthető kiállítási egység típussal számolt. A kiállítás fő helyszínei az Új utca 11. szám alatti, ún. *Új-zsinagóga* fő tere (ebben a térben állítottam ki a soproni zsidóság 6 db és a családok 33 db tablókra szerkesztett történeteit, felettük a mártírok önálló fotóit), valamint az épület utcai kiállító helyisége (itt eredeti múzeumi, illetve zsidó családoktól származó tárgyak, dokumentumok kaptak helyet).

Az Új utca 22-24. szám alatti, ún. *Ó-zsinagóga* női imatermében soproni zsidó származású alkotók (írók, építész, múzeum-igazgató) munkásságát mutattam be, szintén múzeumi tárlókban. A két épület bejáratát az Új utcai épületek párkány magasságában kifeszített 9 db, 3x3 m-es *napvitorlával kötöttem össze*, melyeken a mártírok fotói, nevük, születési és halálozási évszámuk jelent meg.

A családtörténeteket tartalmazó tablókön a családok lakhelyének címe, az épület és a család korabeli fotója mellett olyan építész terveket, aprónyomtatványokat, iratokat mutattam be, melyek alapján vállalkozásaik, hétköznapjaik, életük fontosabb mozzanatai megismerhetővé váltak.

A két középkori zsinagóga napvitorlákkal történő vizuális összekapcsolásának egyik célja az volt, hogy ismét felhívjam a figyelmet e két épület Európában egyedülálló, unikális voltára. Az *emlékezetes napvitorlákról* a mártírok fotói néznek le ránk. Gyerekek, meglett, családjukért felelősséget vállaló apák és anyák, ifjak képei láthatók, látványuk önkéntelen megállásra készíti az utcán arra járókat. Az Új utca két zsinagóga közti szakasza így a *Megemlékezés terévé*, a *Lelkiismeret csarnokává* vált, a nap 24 órájában.

A kiállítást 5 hónapos nyitva tartása alatt több mint 9000 látogató tekintette meg, a helyi és országos médiában számos tudósítás, méltatás jelent meg róla. A 2014-es év „kiállítási boomja” közepette a tárlat üzenete, látványa a visszajelzések alapján mélyen beivódott a látogatók emlékezetébe.

Doktori tézisek

1. A témában eddig megjelent tudományos publikációkat összegezve, illetve kiegészítve, megállapítottam, hogy a királyi védelem alatt álló zsidó közösség a középkorban megkerülhetetlen tényezője volt a városnak.

Kutatásaim során megállapítottam, hogy a középkori soproni belváros kialakításában, beépítésében a 11. századtól a városban élő zsidók meghatározó szerepet játszottak. Ezt a tényt a volt Zsidó utca központi – a középkori Fő teret és a Só piacot összekötő – topográfiai elhelyezkedése, továbbá a két középkori zsinagóga közös jelenléte is igazolja.

Habár a soproni zsidóságot 1526-ban jogtalanul kiűzték a városból, kutatásaimból kitűnik, hogy a kontaktus a város lakóival megmaradt. A nyugat-magyarországi, ún. nádori zsidók ebben az időben főúri védelem alatt álltak, a következő közel három évszázadban a soproniakkal egyre jelentősebb kereskedelmi kapcsolatokat ápoltak. Az elpusztított zsidó temetőben nyugvó őseik egykori lakhelyéhez ezer szállal kötődtek.

2. A 19. századtól újjáalakuló soproni zsidó közösségek tagjainak tárgyi, írott, képi emlékeit felkutatva, történeteiket megismerve arra a következtetésre jutottam, hogy a zsidók a városban újra számottevő tényezőkké váltak, azonban a soá után szinte csak hírmondóik maradtak.

A 19. század elejétől a Hét Hitközségből Sopronba visszatelepülő, a középkorban kiűzött zsidók egyenes leszármazottai két virágzó felekezetet hoztak létre. 1874-től 1933-ig kiépítették jól működő intézményeiket (status quo ante és ortodox zsinagóga, elemi és Tóra-talmud iskola, aggok háza), illetve meghatározó szerepük volt a város kereskedelmének, iparának és polgárosodásának a fellendítésében.

A II. világháború évei az európai, és egyben a soproni zsidóság számára a történelemben szinte példa nélkül álló népiirtás időszakát jelentették. Sopronba a haláltáborokból, munkaszolgálatból az elhurcoltak kb. 15%-a tért vissza, családtagjaik nagy részét elveszítve. Többségük az 1956-os események következtében kivándorolt, a városban már csak néhány tíz fős közösség biztosította a zsidó élet kontinuitását.

3. A soproni zsidó közösség középkori épített és tárgyi emlékeinek 1957-től történő feltárása, bemutatása, véleményem szerint az egykori középkori közösséget a hazai és nemzetközi figyelem fókuszába állította, elmaradt azonban az újkori közösségek emlékének a rehabilitációja.

Sopron feltárt középkori egyházi és világi építészeti emlékei között a két, Új utcai helyreállított műemlék zsinagóga egyedülálló, európai jelentőségű. Az Új utca 22-24. szám alatti, ún. Ó-zsinagóga épületének együttese a 20. századi magyar műemlék-helyreállítás aranykorának egyik legjelesebb alkotása.

A megtalált középkori sírkő töredékek és héber pergamen töredékek értékes leletei a középkori virágzó zsidó életnek, kultúrának. Nemzeti közkinccsé válásuk azonban a helyi, élő zsidó közösségnek semmilyen pozitív hozadékot nem jelentett.

4. Az általam megtekintett nemzetközi és hazai múzeumokban, tárlatokon látottakat összegezve megállapítottam, hogy a zsidóság történetét és genocídiumát vagy az általános zsidó történelem részeként, vagy tematikusan, „gettósítva” mutatják be, azonban a soá 70. évfordulójához közeledve hazánkban is megjelent egy újfajta kiállítási narratíva, a lokális történelmi emlékezetre épülő elbeszélés.

A zsidó vallási élet, a zsidó kultúra, valamint a holokauszt múzeumi bemutatására a hazai és nemzetközi „gyakorlat” alapvetően két fajta módon reflektált. A *zsidó múzeumok* elsődlegesen a judaizmus bemutatására összpontosítanak, ahol a soá emlékanyaga a zsidó múlt egy történelmi rétegeként van jelen. Az önálló *holokauszt-múzeumok* és kiállítások az előbbitől függetlenül jelentek meg, a holokausztot európai történelmi eseményként, az általános történelem részeként bemutatva.

Magyarországon az 1909-ben alapított, budapesti Magyar Zsidó Levéltár és Múzeum *Lépcsőház és Itt lakott Rosenthal...* című állandó kiállításai ismertetik meg a hazai zsidóság, a judaizmus történetével a látogatókat. A 2004-ben, a holokauszt 60-ik évfordulója alkalmából megnyílt Páva utcai Holokauszt Dokumentációs és Emlékközpont *Jogfosztástól népiirtásig* állandó kiállítása a vészkorszak hazai történéseinek átfogó bemutatását tartalmazza.

A pápai zsinagógában, 2012 júliusában nyílt *Elfeledett szomszédaink – Családok, sorsok, történetek a pápai zsidóság két évszázadából* címmel megrendezett időszaki kiállítás – a bemutatott családtörténeteken, korabeli fotókon, dokumentumokon keresztül - a lokalitás történelmi traumáját visszahozta a helyi történelemmel kapcsolatos narratívákba, a mindennapi közbeszédbe.

5. Mestermunkám, az *Elfeledett soproniak – Arcok, sorsok, áldozatok* című kiállítás narratívája a helyi, történelmi emlékezetre támaszkodik, a lokális topográfiai, közgyűjteményi és magánszféra sokrétű emlékeit használja fel a helyi közösségi emlékezet rekonstruálására, a soá következtében kialakult kollektív veszteség traumájával való szembenézésre.

Mivel a magyar vidéki városok, települések szinte mindegyikéről deportálták 1944-ben a zsidó családokat, közösségeket, napjainkra már alig maradt nyoma a vidéki zsidó életnek. Véleményem szerint a vidék leszakadásának, elnéptelenedésének, devalválódásának folyamatában e destruktív események meghatározó szerepet játszottak.

Ahhoz, hogy mindenki elvégezhesse a saját életére, családjára vonatkoztatott „szembenézést a múlttal”, a tágabb emlékezetpolitikai, történelmi kontextusból a soá tragédiáját helyi szinten és kontextusban kell a nyilvánosság elé tárni. Megítélésem szerint a város egykori lakóinak történeteit, házaik, üzleteik és családjuk fotóit, vállalkozásaikat a helyi topográfiai összefüggésben bemutatva a mai városlakók számára sokkal drámaiabbá válik a holokauszt pusztítása, amely nemcsak a zsidóság, hanem a helyi társadalom vesztesége is egyben.

A túlélők, szemtanúk, a kortársak helyi médiában, iskolákban, privát körben zajló diskurzusai – és a nagyszámú pozitív visszajelzés - legitimé tették az emlékezést, bizonyították a kiállítási narratíva helyességét.

1. ábra. Az Új utcai napvitorlák

2. ábra. A kiállítás a középkori, ún. Új-zsinagógában

3-4. ábra. Az Új utcai napvitorlák esti megvilágításban

5-6. ábra. Az utcakép és a kiállítás részlete